

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.003>
УДК 81'38

С.О. СОКОЛОВА, доктор філологічних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: a-senchuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0052-6128>

ЗМІНИ У СТАВЛЕННІ УКРАЇНЦІВ ДО МОВ НА ТЛІ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РОСІЇ В УКРАЇНУ

У статті представлено результати аналізу мовних переважень та мовної поведінки двох категорій українських громадян — вимушених переселенців з окупованих територій та зони ведення бойових дій, переважно зі сходу й півдня України, і жителів регіонів, здебільшого західних, які їх приймають. Зафіксовано поліпшене ставлення до української (понад 50 %) та гірше (понад 70 %) — до російської мови в обох спільнотах і перехід до спілкування українською мовою половини переселенців (ще 36 % і раніше спілкувалися нею) або принаймні зміцнення її позицій (93 %). Порівняння отриманих результатів із результатами опитування 2017 р. засвідчило, що активна фаза російської агресії спричинила інтенсифікацію цих процесів, сформованих раніше. Ситуація, що склалася тепер, дуже сприятлива для зміцнення позицій української мови як державної, але наявний конфлікт між представниками різних мовних спільнот, який не можна недооцінювати.

Ключові слова: ставлення до мов, мовна поведінка, українська мова, російська мова, державна мова, російсько-українська війна.

До початку повномасштабного вторгнення Росії в лютому 2022 р. в Україні склався певний баланс української та російської мов, зафіксований низкою власне соціологічних і соціолінгвістичних досліджень (Бестерс-Дільгер, 2010; Вишняк, 2009; Залізник, Масенко, 2001; Мов-

Цитування: Соколова С.О. (2023). Зміни у ставленні українців до мов на тлі повномасштабного вторгнення Росії в Україну. *Українська мова*, 1(85), 3—19. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.003>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

на ситуація, 2008; Романцов, 2008; Соколова, Залізник, 2018; Хмелько, 2004; Besters-Dilger, 2009; Müller, Wingender, 2020, 2021; Olszański, 2012). Попри деякі розбіжності в конкретних результатах, отриманих різними дослідницькими групами, загальні тенденції, установлені ними, збігаються і свідчать про те, що баланс поступово зсувався в напрямку посилення позицій української мови (Парашевін, 2019), зокрема й завдяки законодавчому врегулюванню (Закон, 2019). Л.Т. Масенко, порівнявши результати двох опитувань у межах міжнародних наукових проєктів, у яких вона брала безпосередню участь, зауважила: «Наведені дані соціолінгвістичних досліджень засвідчують позитивні зміни, які відбулись у ставленні українців до своєї мови. Розв'язана Росією гібридна війна, що брутально знехтувала право українського народу на суверенну державу, звільнила мовну й національну ідентичність багатьох українців від російсько-української гібридизації та повернула їм усвідомлення важливості для виживання й розвитку нації своїх вартостей — мови, культури, історії» (Масенко, 2020, с. 25). Особливо помітними були відмінності саме в баченні майбутнього мовного розвитку України (табл. 1). Відсоток тих, хто вважав, що в перспективі українська мова має стати основною в усіх сферах спілкування, збільшився з близько 40 до близько 60 %, тоді як кількість тих, хто в майбутньому бачив Україну двомовною, зменшилася із 46 % до чверті. Частка тих, хто вважав, що Україна має бути всуціль російськомовною, була малою і 2006 р., а 2017 р. вона зменшилася до 1,3 %, натомість на понад 6 % збільшилася кількість тих, хто вагався з відповіддю або пропонував власний варіант.

Конкретні особливості співвідношення щодо функціонування мов залежали від низки чинників — конкретної сфери, яку обслуговує мова, географічного регіону, статусу населеного пункту, віку мовців та ін. (Масенко, 2010; Соколова, Данилевська, Руда, 2018; Хмелько, 2004; Цар, 2021). Науковці вивчали ці зміни, намагалися оцінити їх кількісно, простежити як механізми зміни мовних кодів безпосередньо в мовленні,

Таблиця 1. Розподіл відповідей на запитання «Як, на Вашу думку, має розвиватися мовна ситуація в Україні в перспективі?» в опитуваннях 2006 і 2017 рр.

Варіанти відповіді	2006 *	2017 **
Українська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування	38,7	58,3
Україна має стати двомовною країною	46,2	25,2
Російська мова має стати основною мовою в усіх сферах спілкування	6,0	1,3
Інше	2,8	5,5
Важко відповісти	6,3	10,1

* Бестерс-Дільгер, 2010, с. 359. ** Опитування виконано в межах Проєкту № 62700395 Фонду Фольксваген “Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-linguistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia”: 2016 (травень) — 2019 (квітень).

так і особливості зміни мовної поведінки мовців протягом їхнього життя. Є цікаві напрацювання як українських, так і зарубіжних дослідників (Матвеєва, 2022; Руда, 2021; Hentschel, Reuter, 2020; Besters-Dilger, 2009; Müller, Wingender, 2020, 2021).

Від лютого 2022 року українське суспільство зазнало суттєвих змін, які, зокрема, вплинули на функціонування мов і на ставлення мовців до них. Масове переміщення населення на початку війни з північних (Київська, Житомирська, Сумська, Чернігівська області), а протягом усього періоду агресії — з південних і східних територій України в центральні та західні призвело до руйнування більш-менш сталих ареалів із переважанням певного типу мовної поведінки і зумовило тісне контактування людей із різними мовними пріоритетами та звичками. Водночас підступність агресії, її жорстокість і, нарешті, спрямованість передусім проти цивільного населення, зокрема й у регіонах, де раніше переважало толерантне ставлення до панування російської мови і культури, спричинили суттєві зміни в національно-мовній свідомості громадян. Ці зміни стали предметом дослідження у пропонованій розвідці.

Як матеріал використано результати опитування внутрішньо переміщених осіб (ВПО ¹) (257 анкет ²) і мешканців населених пунктів, що їх приймають (759 анкет ³), виконане у травні — червні 2022 р. співробітниками Інституту української мови НАН України за допомогою гугл-форм. Безперечно, таке опитування не є статистично достовірним, передусім тому, що не можна сформувати об'єктивну вибірку для генеральної сукупності, параметри якої невідомі, тобто для переселенців, які перебувають у постійному русі: хтось приїжджає, хтось їде далі, зокрема за кордон, а хтось повертається додому, у деокуповані регіони або регіони, де знизилася активність бойових дій. Для порівняння використано матеріали статистично достовірного опитування громадян України, що його проводили 2017 р. ⁴

Мовні вподобання жителів різних регіонів ⁵ до початку повномасштабного вторгнення відображають їхні відповіді на запитання про рідну мову (рис. 1) і мову спілкування в неформальних ситуаціях (рис. 2). У 2017 р. українську назвали рідною 63 % жителів України загалом, російську — 17 %, ще 18 % уважали рідними дві мови, але розподіл показників за регіонами нерівномірний: українську назвали рідною від 95 % на заході до близько 30 % на сході та півдні, де понад третина вагалася

¹ ВПО — офіційна назва цієї категорії громадян, зафіксована в нормативних документах. Далі використовуємо цей термін і назву «переселенці» як синоніми, оскільки не всі громадяни, що перемістилися внаслідок війни в безпечніші місця, мають цей статус офіційно.

² Анкета для переселенців: <https://forms.gle/zkpBrV4njsVDND9x7>

³ Анкета для місцевих: <https://forms.gle/yDkZVZSwxPwoqr5w8>

⁴ Див. примітку до табл. 1.

⁵ Регіони опитування 2017: Захід (Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька, Закарпатська області); Центр (Вінницька, Хмельницька, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська області); Північ (Київсь-

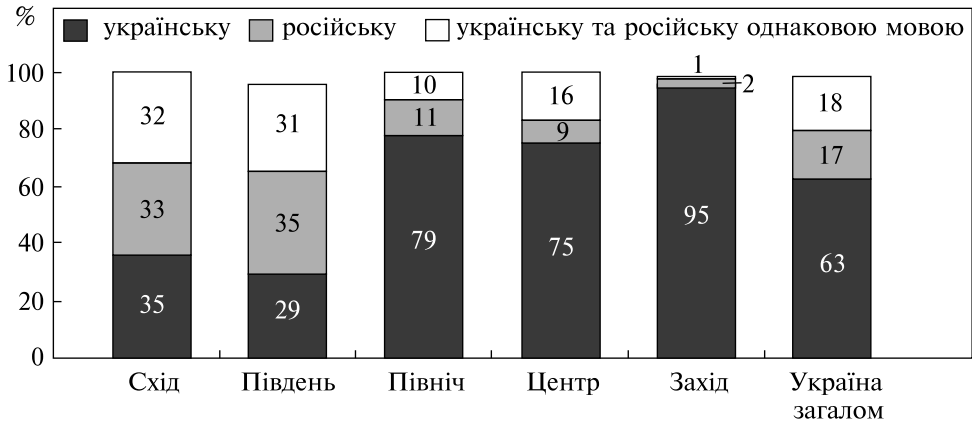

Рис. 1. Відповіді на запитання «Яку мову Ви вважаєте своєю рідною мовою?» залежно від регіону і загалом по Україні (2017)

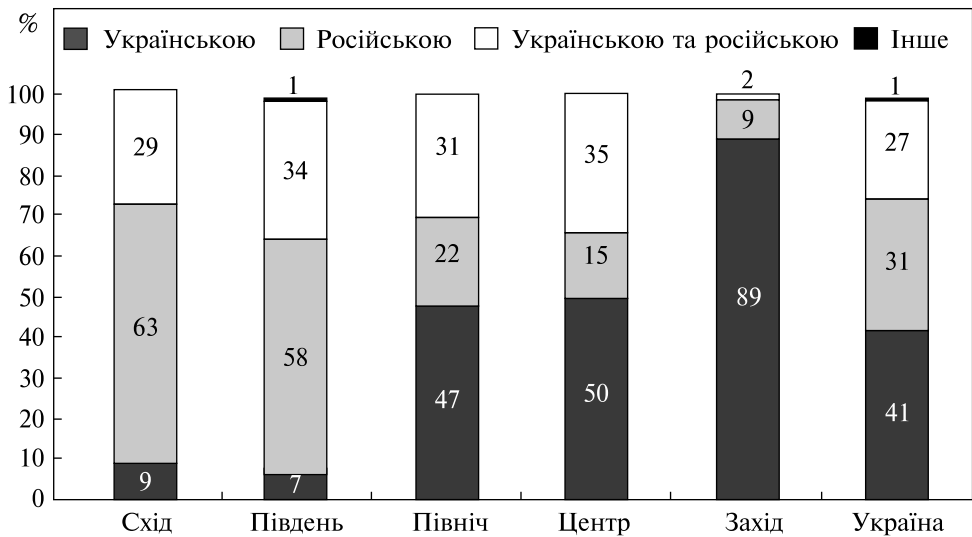

Рис. 2. Відповіді на запитання «Якою мовою Ви зазвичай спілкуєтесь з друзями?» залежно від регіону і загалом по Україні (2017)

між двома мовними ідентичностями і приблизно стільки ж уважали рідною російську мову.

Відповіді на запитання про реальну мову неформального спілкування свідчили про зсув, порівняно з визначенням рідної мови, на користь російської мови в усіх регіонах. Найменш помітним він був у західному (менше лише на 6%), де мовне середовище було здебільшого

ка, Чернігівська, Житомирська, Сумська області та м. Київ); Схід (Дніпропетровська, Донецька і Луганська — окрім територій, не контрольованих українською владою, Харківська області); Південь (Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області). У статистично достовірному опитуванні розподіл респондентів за областями відповідав пропорціям, що були в межах держави. Такий саме розподіл був і під час опитування 2006 р. (Бестерс-Дільгер, 2010, с. 343).

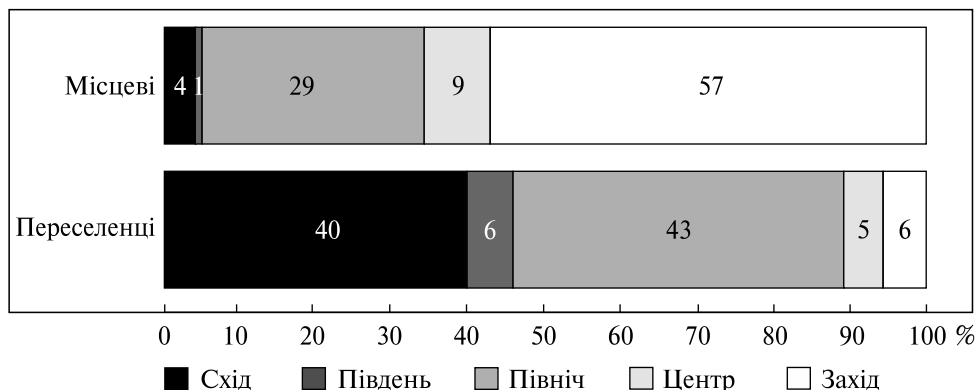

Рис. 3. Розподіл опитаних місцевих жителів і ВПО (внутрішньо переміщених осіб) за регіонами постійного проживання (2022)

українськомовним. На сході та півдні переважало російськомовне спілкування (близько 60 %), і це вдвічі більше, ніж кількість тих, хто назвав російську рідною, а українською спілкувалося менше 10 % (від однієї четвертої до третини тих, хто вважав її рідною). Кількість тих, хто послуговувався двома мовами, майже така сама, як і тих, хто мав подвійну мовну ідентичність. На півночі та в центрі українською з друзями спілкувалося близько половини, це на 25–30 % менше, ніж уважало її рідною. Ще близько третини використовувало дві мови (утричі більше, ніж мало подвійну мовну ідентичність) і 15–20 % — лише російську (удвічі більше, ніж назвали її рідною).

Для кращого розуміння результатів того опитування, яке ми виконали у травні 2022 р., варто ідентифікувати представників обох спільнот (переселенці та місцеві жителі) за регіонами, які вони представляють, за тією самою схемою, як це було зроблено 2017 р. Рис. 3 засвідчує, що серед місцевих жителів найбільше представників західного і північного регіонів (щодо північного, імовірно, спрацював суб'єктивний чинник — активність нашого промоутера, переважання представників заходу — об'єктивне). Серед евакуйованих найбільше представників сходу і півночі (опитування було у травні, після активних бойових дій, зокрема в Київській, Житомирській, Сумській областях). Незначну кількість представників півдня почасти пояснюємо швидкою окупацією тих областей і фізичною неможливістю виїхати для багатьох на момент проведення опитування. Але й за цими даними зрозуміло, що серед місцевих більше українськомовних, а серед переселенців — російськомовних. Зрештою, про це свідчать і відповіді на запитання про мовну ситуацію в рідних населених пунктах інформантів до початку повномасштабної війни (рис. 4).

Водночас відповіді на запитання про національну ідентичність засвідчили суттєві зміни, що відбулися у свідомості громадян України від початку повномасштабної війни (табл. 2).

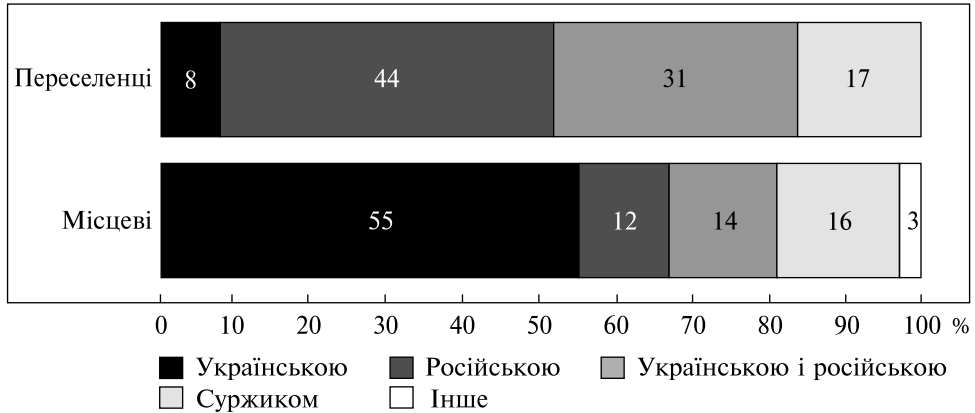

Рис. 4. Розподіл відповідей на запитання «У населеному пункті, де Ви мешкаєте (для місцевих жителів) / з якого Ви приїхали (для переселенців), до 24.02.22 більшість населення говорила...»

Таблиця 2. Розподіл відповідей на запитання «Ким Ви усвідомлюєте себе за національністю?» за результатами опитувань 2006, 2017 і 2022 рр.

Відповідь	2006	2017	2022	
			Місцеві	Переселенці
Українцем / українкою	77,0	88,3	97,8	96,9
Росіянином / росіянкою	20,3	8,5	0,9	1,6
Порівну українцем і росіянином	0,7	—	—	—
Інше	2,0	1,9	1,3	1,5
Важко відповісти	—	1,3	—	—

Незважаючи на відмінні мовні звички, майже всі опитані в обох спільнотах 2022 р. ідентифікували себе з українською нацією, імовірно, поставивши на перше місце не етнічне походження, а громадянство. Про це саме свідчить і порівняння відповідей на запитання про рідну мову і мову, яку респонденти засвоїли першою для обох опитаних спільнот (рис. 5 і 6).

Цілком зрозумілим є показник 88 % рідна мова — українська для місцевих жителів, для 67 % з яких вона також і перша засвоєна (та ще 18 % двомовних з дитинства, тобто разом 85 % знають українську з дитинства — це майже дорівнює показникові української як рідної). Значно цікавіші відповіді переселенців, 40 % з яких назвали російську першою мовою, але лише 13 % — рідною. Це означає, що українську визнали рідною мовою не лише ті, хто знає її з дитинства (26 + 32 % = 58 %), але й 14 % первинно російськомовних, що свідчить про специфічне розуміння українцями, які постраждали від російської агресії, поняття «рідна мова» і про їх готовність змінити мовну ідентичність.

Щодо мови повсякденного спілкування, то в місцевих мешканців (рис. 7) спостерігаємо трансформацію мовних звичок у напрямку ук-

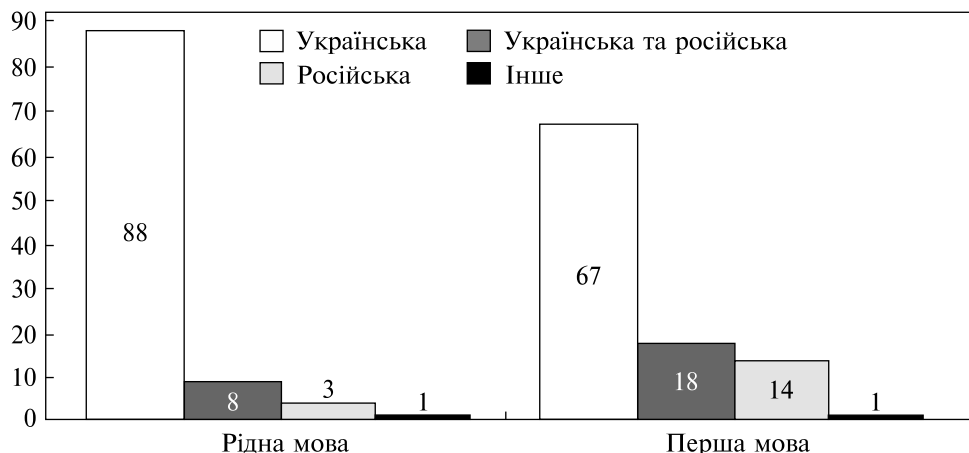

Рис. 5. Порівняння відповідей на запитання: «Яку мову Ви вважаєте своєю рідною мовою?» і «Яку мову Ви засвоїли першою (вчилися розмовляти, читати, рахувати)?» (місцеві)

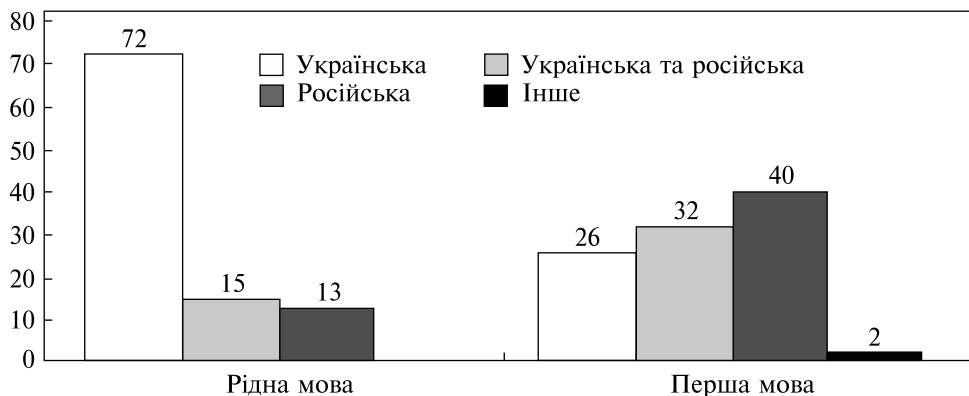

Рис. 6. Порівняння відповідей на запитання: «Яку мову Ви вважаєте своєю рідною мовою?» і «Яку мову Ви засвоїли першою (вчилися розмовляти, читати, рахувати)?» (переселенці)

раїнської мови (від першої мови до мови повсякденного спілкування — на 9%). Зараз переважно російською спілкуються лише 8% із них (удвічі менше, ніж опанували її першою).

Мовна поведінка переселенців (рис. 7) також зазнала трансформації протягом їхнього життя на користь української (з 26%, які першою засвоїли українську, до 49%, які зараз спілкуються переважно нею), але переважно російськомовними є ще 21% з них (проти 40%, які її засвоїли першою), а 26% використовують обидві мови.

Під час опитування 2017 р., що його виконували вже після Революції Гідності і початку російської агресії, яку тоді в міжнародному проекті ми дипломатично назвали протистоянням, було запитання «Після початку протистояння з Росією Ваше ставлення до мов (української та російської)...» з варіантами відповіді: «покращилося», «лишилося без змін», «погіршилося». Результати відображено в таблиці 3.

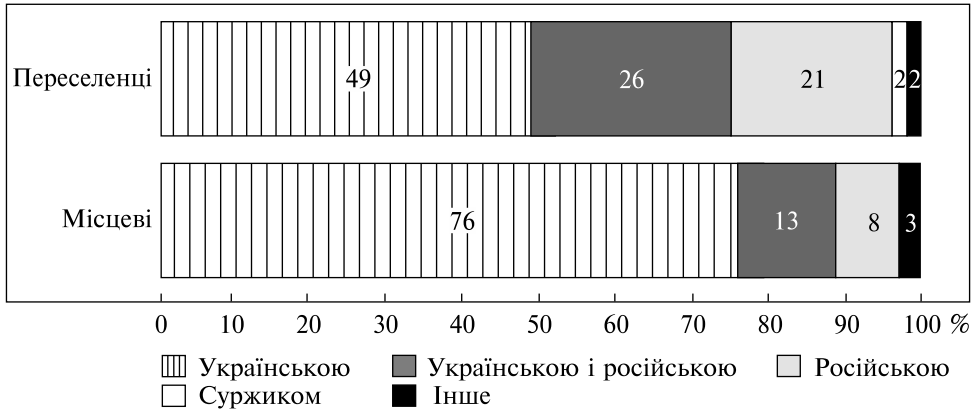

Рис. 7. Мова повсякденного спілкування місцевих жителів і переселенців (2022)

Таблиця 3. Після початку протистояння з Росією Ваше ставлення до мов (2017, %)

Регіон	Української			Російської		
	Покра-шилося	Лишилося без змін	Погір-шилося	Покра-шилося	Лишилося без змін	Погір-шилося
Схід	20	73	5	3	85	11
Південь	23	67	9	5	89	6
Північ	41	56	2	1	79	17
Центр	43	54	3	9	62	28
Захід	45	54	1	1	58	39

Таблиця 4. Після початку повномасштабного вторгнення Ваше ставлення до мов (2022, %)

Категорія	Української			Російської		
	Покра-шилося	Лишилося без змін	Погір-шилося	Покра-шилося	Лишилося без змін	Погір-шилося
Переселенці	50	49	1	2	27	72
Місцеві	63	37	0	1	22	77
Україна загалом (2017)	34	61	3	3	74	21

У більшості опитаних ставлення до української мови тоді або не змінилося (від 54 до 73 % у різних регіонах), або стало кращим (від 20 до 45 %), що особливо помітно в західних, центральних і північних областях. Зміни у ставленні до російської мови були менш помітні (найменше змін на сході й півдні, а гірше ставлення до неї визнали близько третини мешканців центру і майже 40 % заходу).

Після початку повномасштабного вторгнення ситуація змінилася докорінно (табл. 4): ставлення до української мови поліпшилося в половини переселенців і двох третин місцевих, у решти лишилося без змін. Ставлення до російської мови, навпаки, погіршилося в понад 70 %

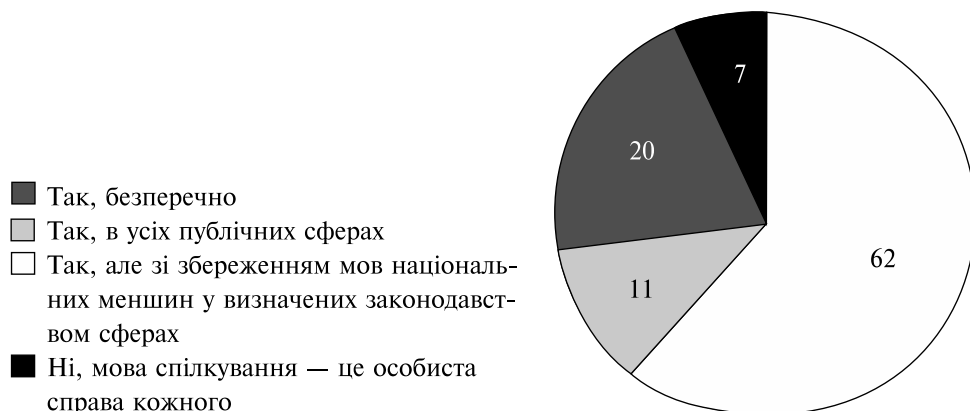

Рис. 8. Розподіл відповідей переселенців на запитання «Чи вважаєте Ви, що українська мова в Україні має стати основною мовою спілкування в усіх сферах?»

в обох групах. Отже, якщо початок російської агресії у 2014 році практично не спричинив масового відторгнення російської мови і звернення до української, хоч і позитивно вплинув на ставлення до неї, то тепер цей процес запустився практично одразу.

Відповідно змінилося й бачення майбутньої мовної ситуації в Україні (рис. 8). Більшість переселенців⁶, понад половина з яких приїхала з населених пунктів, де переважає російськомовне населення (пор. рис. 4), погодилася із твердженням, що українська мова в Україні має стати основною мовою спілкування в усіх сферах: 62 % беззастережно, 11 % — в усіх публічних сферах, ще 20 % звернули увагу на потребу дотримуватися також законодавчо зафіксованих прав мовних меншин.

Порівняння цих відповідей з результатами опитувань 2006, 2017 рр. (пор. табл. 1), хоч і не зовсім коректне з огляду на відмінність запропонованих варіантів відповідей, усе-таки однозначно свідчить про рух громадської думки в напрямку посилення позицій державної мови, оскільки позитивну відповідь на це запитання загалом дали понад 90 % опитаних (серед них 11 % наголосили на тому, що це має бути саме в публічних сферах, а 20 % — що зі збереженням мов національних меншин згідно із законодавством).

Російську мову почали сприймати як мову ворога, а українську — як маркер національної та громадянської ідентичності, а інколи — і як секретний код, недоступний ворогові, як можливість передати зашифровану інформацію тощо. Такий прийом уже описаний у художній літературі, зокрема, у романі Тамари Горіха Зерня «Доця», де висвітлено події літа 2014 р. в Донецьку, українськомовна героїня вдається саме до нього: *Якось до війни хлопці запитали, чому я не переходжу на російську, коли до мене звертаються «на язьке»? Я жартома відповіла, що це для конспірації. Якщо мене викрадуть і триматимуть з ножем біля горла, я зможу попе-*

⁶ В анкеті для місцевих такого запитання не було.

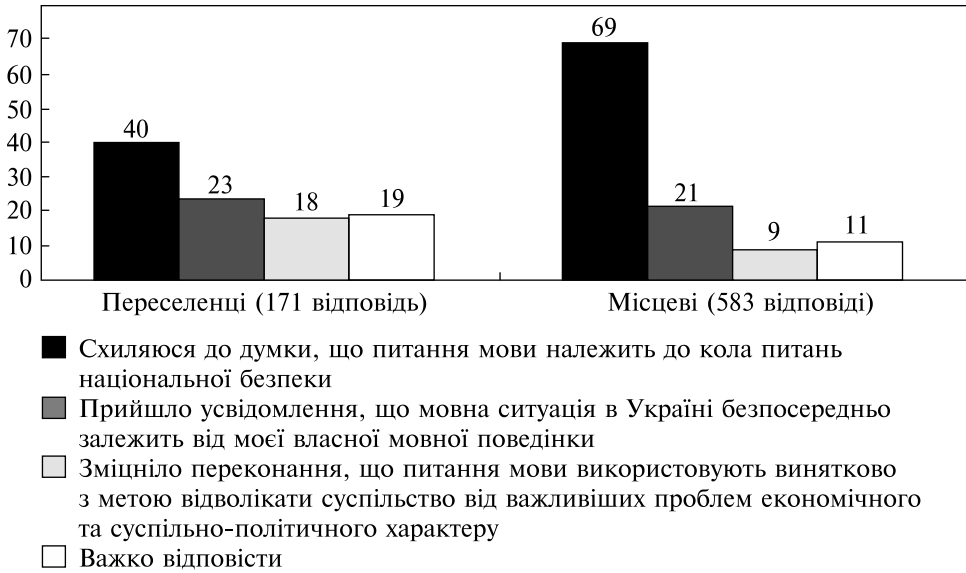

Рис. 9. Розподіл відповідей на запитання «У чому виявляється зміна Вашого ставлення до мовного питання?»

редити своїх, просто заговоривши російською (Тамара Горіха Зерня. Доця. Вид. 4-те. Київ: Білка, 2021, с. 151).

Від початку повномасштабної війни ця тема набула особливої актуальності, і в інтернет-просторі з'явилася значна кількість висловлювань на мовну тематику⁷, серед них і таких, що пов'язані з опозицією «свій-чужий»: *Зловили вночі диверсанта. Казав, що краватка — ета маленькая настель. Мова треба? Мова — зброя! (27.02.2022)*⁸; *«Якщо я буду писати російською, це пишу не я. Якщо я буду говорити російською, це не мої слова». Війна штука непрогнозована, і статися може будь-що. Щойно мій близький друг написав мені це. Як на мене це вкрай важливо в часи гібридних війн, дати зрозуміти своїм близьким як тебе ідентифікувати в разі незрозумілої ситуації. Всім нам перемоги. Мордор маст дай (09.03.2022); Оголошення на АЗС: «З метою виявлення диверсантів на Нашій землі замовлення приймаємо виключно УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ!» (24.03.2022).*

У багатьох змінилося також ставлення до мовних проблем загалом. На запитання, у чому саме полягає ця зміна, місцеві і переселенці відповіли неоднаково (рис. 9), хоч в обох спільнотах найчастотнішим стало усвідомлення, що питання мови належить до проблем національної безпеки (так вважають майже 70 % місцевих і 40 % переселенців), а на друге місце майже з однаковою частотою поставлено власну мовну поведінку, яка може впливати на мовну ситуацію в країні (21 % місцевих і 23 % переселенців). Близько 18 % переселенців натомість вважають мовне пи-

⁷ Цій проблемі присвячено окрему розвідку автора, за матеріалами якої виголошено доповідь на міжнародній конференції і підготовлено статтю до публікації.

⁸ Приклади дібрано з особистої стрічки Фейсбук автора статті із зазначенням дати, коли зроблено скріншот. Збережено оригінальну ортографію і пунктуацію постів.

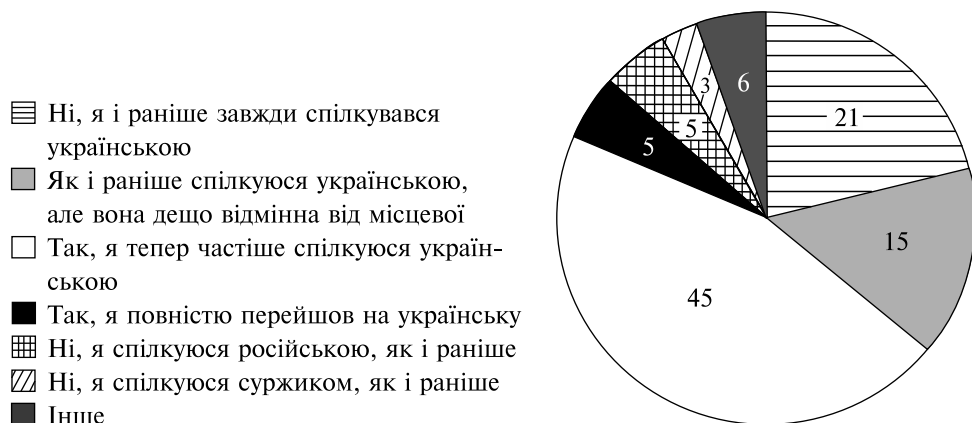

Рис. 10. Розподіл відповідей переселенців на запитання «Чи змінилася Ваша власна мовна поведінка після прибуття до нового місця проживання?»

тання маніпулятивним (серед місцевих таких майже вдвічі менше) і 19 % не можуть відповісти (серед місцевих — 11 %).

Половина переселенців змінила власну мовну поведінку і почала повністю або принаймні частіше спілкуватися українською мовою, про що свідчать їхні відповіді на запитання «Чи змінилася Ваша власна мовна поведінка після прибуття до нового місця проживання?» (рис. 10).

Ще 36 % і раніше послуговувалися саме українською мовою. Лише 5 % і далі використовують російську, а 3 % оцінюють своє мовлення як суржик. Припускаємо, що відсоток російськомовних у побуті може бути дещо вищим, оскільки ми пропонували анкету лише українською мовою, якою «переконані російськомовні» могли не захотіти відповідати. Але в тих умовах використання російськомовного варіанта анкети здавалося неприпустимим, до того ж більшість громадян України добре розуміють українську, навіть якщо не говорять нею. 6 % респондентів запропонували власний варіант відповіді, їхні відповіді можна об'єднати у три основні опції.

А) «Спілкуюся двома мовами»: *Спілкуюся мовою співрозмовника, по роботі спілкуюся українською з 2014; Я відповідаю тією мовою, якою до мене звертаються; Я дома, стараюсь переходити на українську мову і менше спілкуватись суржиком; Спілкуюся обома мовами; В сім'ї спілкуюсь російською, як і спілкувались, в установах / магазинах — українською.*

Б) «Вивчаю / хочу вивчати українську»: *Ходжу на мовні курси, хочу вивчати українську мову; Вивчаю мову для спілкування.*

В) «Перейшов на українську ще раніше»: *До 2020 спілкувалася російською, від липня 2020 — тільки українською; Так, але це сталося до 24 числа, в середині лютого; Перейшла на українську в перший день війни, до прибуття на нове місце проживання.*

Останній блок відповідей свідчить про самостійність вибору мовців, а не його ситуаційну зумовленість (переїзд на нове місце проживання). Кількісно відповіді останнього блоку можна додати до тих, хто перейшов на українську або став спілкуватися нею частіше.

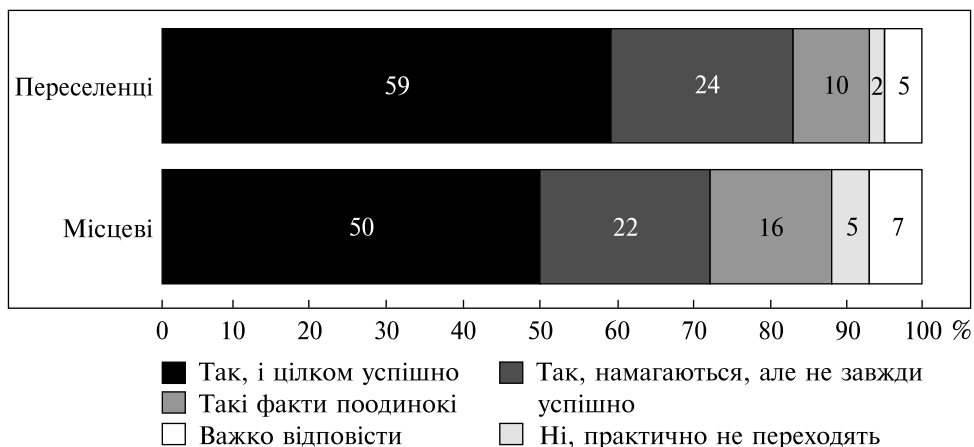

Рис. 11. Розподіл відповідей на запитання «Чи відомі Вам факти переходу раніше російськомовних на українську мову?»

Обидві спільноти активно вказують на відомі їм факти переходу з російської мови на українську, переселенці дещо активніше, хоч близько чверті в обох групах зазначають, що такий перехід не завжди успішний. 21 % місцевих і 12 % переселенців або зовсім заперечують такі факти, або стверджують, що вони поодинокі (рис. 11).

У соцмережах багато пишуть про конфлікти між українськомовними місцевими і російськомовними переселенцями. Наше опитування виявило, що конфлікти трапляються, але не є критично частотними (рис. 12). Про їх наявність досить однотипно зазначають близько третини в обох спільнотах, але лише близько 10 % спостерігали їх часто або були учасниками. Понад 20 % спостерігали зрідка, а дві третини — узагалі не стикалися із цим явищем. До війни (опитування 2017 р.) близько половини опитаних на запитання «Чи згодні Ви з твердженням, що в Україні існує конфлікт на мовному ґрунті?» відповіли негативно (23,4 % обрали відповідь «зовсім не згоден», 23,5 % — «здебільшого ні»), а понад 1/5 погоджувалися з тим, що він є («здебільшого так» — 15,1 %, «повністю згоден» — 6,5 %), при цьому понад третина тоді не визначилася з відповіддю («і так, і ні» — 23,6 %, «важко відповісти» — 7,9 %).

Особистий досвід інформантів за близького контактування різномовних спільнот засвідчив, що перерозподіл відбувся передусім за рахунок тих, хто «теоретично» не зміг визначитися з відповіддю. Більше негативних відповідей про реальні конфлікти порівняно з передбачуваними (65—67 % проти 46,9 %) почасти пояснюємо посиленням толерантності, адже багато переселенців, з одного боку, почали більше спілкуватися українською (чи прагнуть цього), а з іншого, — місцеві жителі розуміють, що для багатьох перехід до українськомовного спілкування може бути процесом, а не одномоментним перетворенням. Водночас і кількість реальних конфліктів виявилася більшою за передбачувану (31—33 % проти 21,6 %), а понад чверть місцевих на запитання «Яке

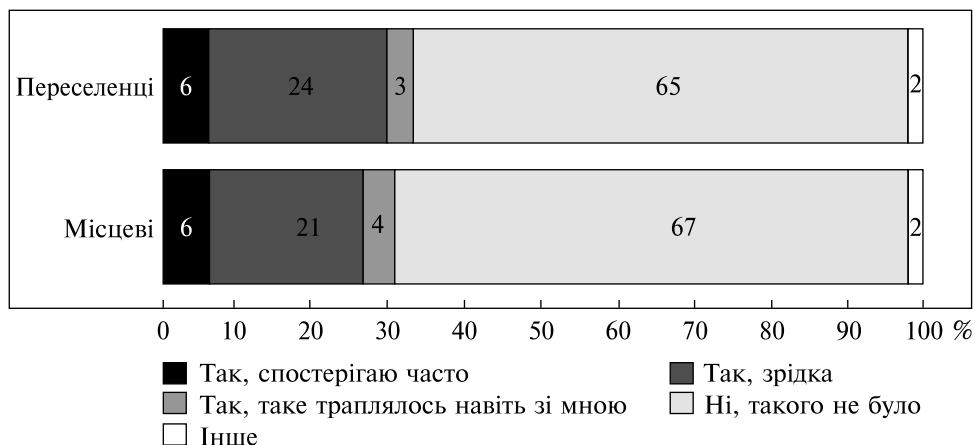

Рис. 12. Розподіл відповідей на запитання «Чи спостерігали Ви конфлікти на мовному ґрунті після переїзду на нове місце проживання (для переселенців) / після переїзду переселенців до Вашого населеного пункту (для місцевих жителів)?»

Ваше ставлення до змін мовної ситуації у Вашому населеному пункті?» висловили незадоволення (8,3 % — «відчуваю гнів і обурення», 18,4 % — «мене це дратує»), тож проблема є і потребує глибшого дослідження.

Цікавими є коментарі в обох групах, з яких можна зрозуміти, що місцеві обурюються переважно у своєму колі чи в соцмережах, зараховуючи до «конфлікту» власне внутрішнє невдоволення, а переселенці «страждали» не лише за російську, а й за українську мову.

Ось деякі коментарі місцевих жителів: *Чула від знайомих; Місцеві люди дратуються, але те роздратування переважно висловлюється в соцмережах чи приватних розмовах. Можливо, в мене коло спілкування неконфліктне; Ні, але неприємно чути «расейській язык»; Зараз скоріше ні. Але коли прибували ВПО в 2014 році, то конфлікти мали місце бути.*

Коментарі переселенців: *Найдивніше, що на мене наїжджали саме за те, що я говорила українською; Так, дитину обізвали росіянкою, бо вона говорила російською; За місцем нового проживання — ні, але в Сумах — так, чоловік, який проходив повз мене на вулиці, за українську мову почав займати мене і критикувати, що все це через нас, «нациків».*

Звичайно, це питання також потребує подальшого вивчення.

На запитання щодо свого психологічного стану, пов'язаного з рівнем знання української мови, більшість переселенців відповіли, що знають мову достатньо й не відчують незручностей (78 %), дехто натомість шкодує, що не вивчив мову раніше (15 %). Решту запропонованих варіантів (*Відчуваю себе чужинцем, відчуваю вороже ставлення до себе, відчуваю безпорадність*) не обрав майже ніхто. Щоправда, 2 % байдуже, а 4 % утрималися від відповіді.

Отже, підступність нападу, спрямування агресії проти мирного населення, зокрема й російськомовного, і масштабність руйнувань інфраструктури України вплинули на мовну свідомість російськомовних гро-

мадян і гармонійних білінгвів. Багато з них змінило своє ставлення до російської мови, яку тепер сприймають як мову агресора. Українську мову почали сприймати як маркер «свого», як символ спротиву, унаслідок чого спілкуються переважно або лише українською. Це засвідчують і результати опитування. Понад 2/3 опитаних в обох групах зазначили, що не спостерігали конфліктів на мовному ґрунті, а майже третина констатувала наявність таких конфліктів, тому потрібні науково обґрунтовані рекомендації щодо коригування мовної ситуації. Зменшенню конфліктності сприятиме допомога раніше російськомовним в опануванні української мови, зокрема організація широкої мережі безкоштовних мовних курсів. Потрібне подальше дослідження мовної взаємодії, передусім у місцях, куди евакуюють людей із регіонів активних бойових дій. Попередні результати свідчать, що зараз складається дуже сприятлива ситуація для зміцнення позицій української мови як державної, але проблему потенційного мовного конфлікту також не можна недооцінювати.

Статтю опубліковано за матеріалами доповіді на Міжнародній онлайн-конференції «Дебати щодо мовного розмаїття в сучасній Україні: мови національних меншин, білінгвізм та мовні ідеології у воєнні часи» 21 жовтня 2022 р. Див. докладніше: Кісс Н.С. (2022). Дослідження мовних проблем в Україні під час війни (наукова хроніка). Українська мова, 3(83), 134–141. Англійською мовою текст доповіді буде опубліковано в колективній монографії в науковому видавництві Harrassowitz Verlag (Вісбаден, Німеччина).

ЛІТЕРАТУРА

- Бестерс-Дільгер Ю. (ред.). (2010). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Вишняк О. (2009). *Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз)*. Київ: Ін-т соціології НАН України.
- Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». (2019). *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 21, ст. 81. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text>.
- Залізник Г., Масенко Л. (2001). *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Масенко Л.Т. (2020). Мовна ситуація України з погляду соціолінгвістів. *Дивослово*, 10, 24–26.
- Масенко Л.Т. (2010). Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. Ю. Бестерс-Дільгер (ред.), *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації* (с. 96–131). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Матвеева Н.Р. (2022). *Двомовність у сучасному комунікативному просторі Києва*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом*. (2008). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України.
- Парашевін М. (2019). Результати національних щорічних моніторингових досліджень 1992–2019. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 6(20), 415–512. <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2019.pdf> Київ: Інститут соціології НАН України.
- Романцов В.О. (2008). *Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX — початок XXI століття)*. Київ: Видавництво ім. О. Теліги.

- Руда О.Г. (2021). Рідна мова vs мова повсякденного спілкування в оцінках українців. *Slavia Meridionalis*, 21, Article 2414. <https://doi:10.11649/sm.2414>
- Соколова С.О., Данилевська О.М., Руда О.Г. (2018). Територіальні та соціокультурні аспекти функціонування сучасних слов'янських мов як державних. *Слов'янські обрії: доп. укр. учасн. XVI Міжнародного з'їзду славістів (м. Белград, Сербія, 20—27 серпня 2018 р.)*, 9, 145—169.
- Соколова С.О., Залізник Г.М. (2018). Особливості сучасної мовної ситуації України у дзеркалі соціології та соціолінгвістики. *Українська мова*, 2, 3—19.
- Хмелько В.Є. (2004). Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 32, 3—15.
- Цар І.М. (2021). *Українське повсякденне мовлення у міському молодіжному середовищі*. Київ: Наукова думка.
- Besters-Dilger Juliane (Ed.). (2009). *Language policy and language situation in Ukraine: analysis and recommendations*. Frankfurt am Main — New York: Peter Lang.
- Hentschel G., Reuter T. (2020). Ukrainisch-russisches und russisch-ukrainisches Code-Mixing. Untersuchungen in drei Regionen im Süden der Ukraine (Ein dreijähriges Forschungsprojekt im Rahmen des D-A-CH-Programms von FWF und DFG). *Colloquium: New Philologies*, 5(2). <https://doi:10.23963/cnp.2020.5.2.5>; <https://colloquium.aau.at/index.php/Colloquium/article/view/137>
- Müller D., Wingender M. (Eds.). (2020). Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia/Tatarstan. *Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa*, 7. Wiesbaden: Harrassowitz — Verlag.
- Müller D., Wingender M. (Eds.). (2021). Language Politics, Language Situation and Conflicts in multilingual Societies: Case Studies in Contemporary Russia, Ukraine and Belarus. *Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa*, 12. Wiesbaden: Harrassowitz — Verlag.
- Olszański T.A. (2012). The language issue in Ukraine: An attempt at a new perspective. *OSW Studies*, 40.

Статтю отримано 18.01.2023

REFERENCES

- Besters-Dilger, Juliane (Ed.). (2009). *Language policy and language situation in Ukraine: analysis and recommendations*. Frankfurt am Main — New York: Peter Lang.
- Besters-Dilger, Juliane (Ed.). (2010). *Language policy and language situation in Ukraine: analysis and recommendations*. Kyiv: Vydavnychi dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” (in Ukrainian).
- Chmelko, V.JE. (2004). Linguistic and ethnic structure of Ukraine: regional features and trends of change during the years of independence. *Scientific notes of NaUKMA. Sociological Sciences*, 32, 3—15 (in Ukrainian).
- Hentschel, G., & Reuter, T. (2020). Ukrainisch-russisches und russisch-ukrainisches Code-Mixing. Untersuchungen in drei Regionen im Süden der Ukraine (Ein dreijähriges Forschungsprojekt im Rahmen des D-A-CH-Programms von FWF und DFG). *Colloquium: New Philologies*, 5(2). <https://doi:10.23963/cnp.2020.5.2.5>; <https://colloquium.aau.at/index.php/Colloquium/article/view/137> (in German).
- Language situation in Ukraine: between conflict and consensus*. (2008). Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy (in Ukrainian).
- Masenko, L.T. (2010). Language situation of Ukraine: sociolinguistic analysis. Besters-Dilger, Juliane (Ed.), *Language policy and language situation in Ukraine: analysis and recommendations* (pp. 96—131). Kyiv: Vydavnychi dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” (in Ukrainian).
- Matveieva, N.R. (2022). *Bilingualism in the modern communicative space of Kyiv*. Kyiv: Vydavnychi dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” (in Ukrainian).

- Müller, D., & Wingender, M. (Eds.). (2020). Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia/Tatarstan. *Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa*, 7. Wiesbaden: Harrassowitz — Verlag.
- Müller, D., & Wingender, M. (Eds.). (2021). Language Politics, Language Situation and Conflicts in Multilingual Societies: Case Studies in Contemporary Russia, Ukraine and Belarus. *Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa*, 12. Wiesbaden: Harrassowitz — Verlag.
- Olszański, T.A. (2012). The language issue in Ukraine: An attempt at a new perspective. *OSW Studies*, 40.
- Parashchevin, M. (2019). Results of national annual monitoring studies 1992—2019. *Ukrainian society: monitoring social changes*, 6(20), 413—512. <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2019.pdf> Kyiv: In-t sotsiologhii NAN Ukrainy (in Ukrainian).
- Romantsov, V.O. (2008). *The population of Ukraine and its native language during the times of Soviet power and independence (20th — early 21st centuries)*. Kyiv: Vydavnytstvo im. O. Telihy (in Ukrainian).
- Ruda, O.H. (2021). Native language vs the language of everyday communication in the evaluations of Ukrainians. *Slavia Meridionalis*, 21, Article 2414. <https://doi:10.11649/sm.2414> (in Ukrainian).
- Sokolova, S.O., Danylevska, O.M., & Ruda, O.H. (2018). Territorial and sociocultural aspects of the functioning of modern Slavic languages as state languages. *Slavic horizons: reports of Ukrainian participants of the XVI International Congress of Slavists (Belgrade, Serbia, August 20—27, 2018)*, 9, 145—169 (in Ukrainian).
- Sokolova, S.O., & Zalizniak, H.M. (2018). Peculiarities of the modern language situation of Ukraine in the mirror of sociology and sociolinguistics. *Ukrainian language*, 2, 3—19 (in Ukrainian).
- The Law of Ukraine “On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as a State Language”*. (2019). Vidomosti Verkhovnoji Rady (VVR), 21, art. 81 (in Ukrainian).
- Tsar, I.M. (2021). *Ukrainian everyday broadcasting in the urban youth environment*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Vyshniak, O. (2009). *Linguistic situation and status of languages in Ukraine: dynamics, problems, prospects (sociological analysis)*. Kyiv: In-t sotsiologhii NAN Ukrainy (in Ukrainian).
- Zalizniak, H., & Masenko, L. (2001). *The language situation of Kyiv: today and tomorrow*. Kyiv: Vydavnychiy dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” (in Ukrainian).

Received 18.01.2023

Svitlana Sokolova, Doctor of Sciences in Philology,
Professor, Leading Researcher in the Department of Stylistics,
Culture of Language, and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy
of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: a-senchuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0052-6128>

CHANGES IN THE ATTITUDE OF UKRAINIANS TO LANGUAGES AGAINST THE BACKGROUND OF THE FULL-SCALE RUSSIAN INVASION OF UKRAINE

The article presents the results of the analysis of language preferences and language behavior of two categories of Ukrainian citizens — forced migrants from the occupied territories and war zone (mainly from the east and south of Ukraine) and residents of the regions that receive them (mainly from the west), based on the results of an online survey carried out in May — June 2022. In connection with the war, there is a mass movement of the

population from the occupied territories and territories where hostilities are taking place to other regions of Ukraine and abroad. As a result, the balance between the functioning of the Ukrainian and Russian languages, which was established before the start of the war, was disturbed, and in places where refugees are accepted, local Ukrainian-speaking and Russian-speaking immigrants are in close contact, about a third of both communities faced conflicts on linguistic grounds, but only about 10 % faced often or were their participants. According to the results of the survey, a significant improvement of the attitude towards the Ukrainian language (over 50 %) and a deterioration towards the Russian language (over 70 %) were recorded in both communities. About half of the immigrants started to communicate in the Ukrainian language (another 36 % still used to communicate in it) or at least approve of strengthening its positions (93 %). A comparison of the obtained results with the results of the 2017 survey proved that the basis of these processes was laid earlier, but the active phase of Russian aggression caused their intensification. The current situation is very favorable for strengthening the position of the Ukrainian language as the state language, but there is a problem of conflict between representatives of different language communities, which cannot be underestimated.

Keywords: *attitude to languages, language behavior, Ukrainian language, Russian language, state language, Russian-Ukrainian war.*